

ZAMAN KATEQORİYASININ ROMAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Zaman kateqoriyası obyektiv zamanın spesifik dil əksidir və hadisə və vəziyyətin temporal lokallaşdırılmasının cümlədə ifadəsinə xidmət edir. Bu kateqoriya hadisənin əvvəl və sonra baş verməsini göstərərək bir çox dillərdə üç zamanı özündə ehtiva edir (10).

Roman dillərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onun feil zaman sisteminin inkişaf etməsidir, belə ki, italyan, ispan və fransız dillərində səkkiz, portəgiz dilində isə on zaman forması mövcuddur. Bu nə ilə bağlıdır? Bu, əsasən, latın dilində növ kateqoriyasının olmaması ilə bağlıdır. Klassik latın dilində altı zaman forması mövcud idi ki, bu da sonradan roman dillərinin əsasını təşkil etdi. Bu, indiki zaman, keçmiş zamanın üç forması və gələcək zamanın iki formasıdır. Roman dillərində bu altı zamana digər zaman formaları əlavə olunmuşdur. Məsələn, italyan dilində yaxın keçmiş və onun törəməsi əvvəl keçmiş zamanı misal gətirmək olar. Bundan əlavə, italyan, ispan və portəgiz dillərində sabit feil konstruksiyalarına rast gəlmək olar (digər terminologiyada perifrazlar və ya təsiri təsriflənmə). Fransız dilində bu sabit birləşmələr xəbər formasında adi feil zamanları statusunu qazandı.

Zamanların belə çoxluğu hərəkətin axınının xarakterinə işarə etməyə imkan yaradır, həqiqətdə hərəkətin bitmiş və ya bitməmişliyinə işarə edərək bir hərəkətin digərindən əvvəl və ya sonra baş verməsini göstərir. Məsələn, fransız dilində yaxın keçmiş zaman indiki bitmiş hərəkəti göstərir; *Nous venons de retrer* “Biz indicə nahar etdik”. Bu perifrazlar hərəkətin başlanğıcını, onun təkrarlanması, intensiv axıcılığına və ya onun inkişafına, konkret məqsədə yaxınlaşmasına, hərəkətin uzunmüddətliyinə və bitməsinə işarə edə bilər. Bu zaman onun ulu hind-Avropa dili ilə əlaqəsini görmək olar. J.Vandriyes bu xüsusiyyətinə işarə edir: “Hind-Avropa ulu dili zamana deyil, müddətliyə işarə edirdi. Bu, onun hərəkətdə hansı anda (keçmiş, indiki və ya gələcək) baş verməsi deyil, hərəkətin necə baş verməsidir, yəni hərəkət müddətliymi, bu, hərəkətin başlanğıcı və ya sonu idi, o bir dəfə və ya bir necə dəfə təkrarlanmışdı və ya onun son nöqtəsi var idi, hərəkət nəticəli idi və bu kimi məsələlər maraqlandırır” (3, 99). Bu deyilənlərdən belə çıxır ki, hind-Avropa ulu dili, əsasən, növü göstərirdi, latın dilində zaman daha dəqiq ifadəsini tapmış, sonradan bir çox Avropa dilinə və roman dillərinə keçmişdir.

İ.V.Zaykova və Y.P.Penzeva müştərək şəkildə apardıqları tədqiqatda həyata keçirdikləri təhlillər nəticəsində belə bir fikir irəli sürürlər ki, latın və roman dillərinin zaman kateqoriyasının göstəriciləri eyni prinsip əsasında təşkil edilib. Formalar arasındakı aşağıda qeyd edilən ziddiyyətlər, fərqliliklər zamanların fərqləndirilməsinin əsasını təşkil edir:

– nitqin “aktual” anına görə və ya obyektiv şəkildə təsvir edilən “tarixi” keçmiş anına görə hərəkətin müəyyən edilməsi. “Aktual” və ya “tarixi” zamanın seçimi (bu bir o qədər də vacib hesab edilmir) söhbət və ya haqqında danışılan hadisədən aslıdır;

– zaman oriyentirinə görə daha əvvəl baş vermək (retrospektivlik), eynizamanlılıq və ardıcılıq (perspektivlik). Eynizamanlılıq neytrallıq kimi qəbul edilə bilər. Yəni qeyri-retrospektivlik və qeyri-perspektivlik olaraq görülə bilər;

– məntiqi həddü çərçivəsində hərəkətin və ya hadisənin baş verdiyi zamanın perfektliyi (bitkin zaman) və imperfektliyi (bitməmiş zaman).

Klassik latın dilində hərəkətin zamanı perfekt və imperfekt sistemləri üzrə paylaşılıb ki, bunlar da bitmiş/bitməmiş növlərə ayrılır. Bu forma latın dilindəki bütün feillərin hallanmasını özündə ehtiva edir (5).

İlk əvvəllər bu iki əsas bir-birindən asılı deyildi. Belə ki, perfektin formasına görə ona münasib imperfekt seçmək və ya müəyyən etmək mümkün deyildi. Lakin zamanla latın dilində hər iki əsasın bir-birinə yaxınlaşması ənənəsi müşahidə edilməyə başladı. Nəticədə imperfekt və perfekt bir-birinə inteqrasiya etdi. Bu dildəki feillərin ilkin variantında isə imperfekt və perfekt bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənməyə davam edirdi (8).

Roman dillərinə gəlincə isə qeyd etməliyik ki, roman dilləri qrupunda sadə feil formalarının sistemləri bir-birindən elə də əsaslı şəkildə fərqlənmir. Bu dillərdə müşahidə olunan dörd zaman forması – prezens, imperfekt, perfekt və plyuskamperfekt kimi təsnif edilir. I və II gələcək zaman forması qall-roman dillərində öz təcəssümünü tapmır. “Olmaq” feilinin ayrı-ayrı dillərdə futurum I izlərinin müşahidə edilməsi isə bu dil qrupunda I gələcək zaman paradixmasından müasir səviyyədə rekonstruksiyaya ilə bağlı fikir və mülahizə irəli sürməyə əsas vermir. II gələcək zaman isə ayrıca olaraq rekonstruksiyaya ümumiyyətlə, uyğun gəlir.

Qall-roman feil sistemindən fərqli olaraq proto-roman feil sistemində imperfekt konyuktivi olmuş, lakin daha sonrakı inkişaf mərhələlərində protoroman dillərində feilin zamanları sistemin periferiyasına sıxışdırılmışdır.

Zamanla latın dilinin feil sistemi əsaslı dəyişikliklərə məruz qalıb. Qrammatik zamanların bir qismi ixtisara uğrayıb, bəzi perifrastik konstruksiyalar roman dillərində zaman kateqoriyasının başlanğıcını, əsasını qoyub. Nəticədə latın dilinin son fonetik dəyişiklikləri və fonetik prosesləri artıq roman dillərinə nüfuz etmiş və bununla da əvvəlki feil sonluqları reduksiyaya uğramışdır. Bu da yeni feil sonluqlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, İ.N.Milyayeva öz məqaləsində bunları ikinci dərəcəli sonluqlar adlandırır (7, 26). Feil paradixmasının daxilində, bir qayda olaraq, həm birinci, həm də ikinci dərəcəli sonluqlar var idi və bu da təbii olaraq, roman feilinin morfoloji strukturuna özünəməxsusluq verir. Məsələn, italyan dilində konyuktivin presensinin təkində birinci şəxsə feil sonluğu kimi (-are əvəzinə) ikinci dərəcəli sonluq olan -i, ikinci və üçüncü şəxslərdə isə (-ere və -ire əvəzinə) -a işlədilir.

Ümumiyyətlə, latın dilindən roman dilinə keçid zamanı feil sistemində müşahidə olunan dəyişiklikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) iki və dördüncü şəxslər arasında olan 3-cü şəxsin yoxa çıxması; 2) latın dilində “başlamaq” mənası ifadə edən və daha sonra bu mənanı itirən və -sc-suffiksli bir qrup feil yarandı ki, bunlar da, ikinci və dördüncü hal feilləri kimi bütün roman dillərində yüksək məhsuldarlıq qazandılar (1, 329). Beləliklə, ispan, portəgiz, italyan və fransız dillərində infinitiv sonluqdan asılı olaraq feillər indiki zamana görə 3 cür hallanaraq qrup təşkil edirlər.

Feillərin roman dillərində feillərin şəxslərə görə sonluqlarını aşağıdakı cədvəl üzrə nəzərdən keçirmək olar:

	Birinci şəxs	İkinci şəxs	Üçüncü şəxs
İspan	-ar	-er	-ir
Portəgiz	-ar	-er	-ir
İtalyan	-are	-ere	-ire
Fransız	-er	-re	-ir

¹²¹ Azərbaycan Tibb Universiteti F.f.d., dos.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

Qaydalı feillərin indiki zamana görə hallanması isə aşağıdakı cədvəldə göstərilən şəkildə baş verir:

	Tək	Cəm
İspan dili	I şəxs: -o, -as, -a, II şəxs: -o, -es, -e, III şəxs: -o, -es, -e	I şəxs: -amos, -ais, -an, II şəxs: -emos, -éis, -en III şəxs: -imos, -ís, -en
Portəgiz dili	I şəxs: -o, -as, -a, II şəxs: -o, -es, -e, III şəxs: -o, -es, -e	I şəxs: -amos, -ais, -am, II şəxs: -emos, -éis, -em III şəxs: -imos, -ís, -em
İtalyan dili	I şəxs: -o, -i, -a, II şəxs: -o, -i, -e, III şəxs: -o, -i, -e III şəxs: -isco, -isci, -isce	I şəxs: -iamo, -ate, -ano, II şəxs: -iamo, -éte, -ono III şəxs: -iamo, -íte, -ono III şəxs: -iamo, -ite, -iscono
Fransız dili	I şəxs: -e, -es, -e, II şəxs: -s, -s, -, III şəxs: -s, -s, -t III şəxs: -is, -is, -ist	I şəxs: -ons, -ez, -ent, II şəxs: -ons, -ez, -ent III şəxs: -ons, -ez, -ent III şəxs: -issons, -issez, -issent

Qeyd etmək lazımdır ki, roman dillərində hərəkət perifrəz ilə ifadə olunur; məsələn: *ir a + infinitiv* gələcək və keçmişdə gələcəyi ifadə etmək üçün işlədilir. İspan dili ilə müqayisədə portəgiz dilində infinitivli perifrəzlər azlıq təşkil edir, məsələn, *acabar de + məsdər* yaxın keçmiş zamanı, *vir a + məsdər* hərəkətin nəticəsinə işarə edir; *Eu vou sabê-lo* “Mən bu haqda indi öyrənirəm”; *Acabo de jantar* “Mən indi nahar etdim”. Digər *estar para + məsdər* yaxın gələcəkdə hərəkəti və ya onun yerinə yetirilməsinə hazırlığı ifadə edir (4, 212). Q. Abramenko göstərir ki, *venire* feili ilə konstruksiyalar bütün sadə zamanlarda istifadə olunur və hərəkətin axıcılığı prosesini önə çəkir (2, 61). *Venire* feilindən başqa, *rimanere, restare, trolvarsi* köməkçi feillərindən də istifadə olunur. Katalon dilində *anar* “getmək” feili + məsdər əsasında keçmiş bitmiş perifrəz qrammatikləşmişdir, məsələn:

Katalan

Ahir vaig anar a casa de= meu amic.
dünən getmək. I ş.t. getmək məsdər evdə -ın= yiy. mənim dostum
“Dünən mən dostumun evinə getdim” (9, 77).

Hərəkət real zaman planlarından (indiki, keçmiş və gələcək) birinə münasibətini müəyyənləşdirən zaman kateqoriyası roman dillərində formaların müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Rus dilində hərəkətin bitmiş və ya bitməmişliyi feillərin köməyi ilə ifadə olunursa, roman dillərində bu mənə feil zamanları – perfekt və imperfekt vasitəsilə göstərilə bilər. Lakin bu zamanları eyni cür qəbul etmək olmaz, belə ki, onların funksiyası, xüsusilə imperfekt funksiyası müxtəlifmənalıdır. Beləliklə, portəgiz dilində, eləcə də bir çox roman dillərində imperfekt hərəkətin məhdudlaşmayan zaman çərçivəsində ifadəsindən əlavə, digər funksiyaları da yerinə yetirir, yəni o, hərəkətin təkrarlığına və ya digər hərəkətin bitmişliyə fon kimi xidmət edən və ya iki bitmiş hərəkətinin müəyyənləşməsi üçün istifadə edilir. İmperfektədən sonrakı hadisələrin nəqli üçün fon olan təsvir zamanı da istifadə edilir, məsələn: *Policrates governava a ilha de Somos. Era o rei mais feliz da terra* “Polikrat Somos adasını idarə edirdi. O, yer üzündə ən xoşbəxt kral idi (Mochado de Assis)”. Belə hadisə, roman dillərində, eləcə də fransız dilində müşahidə olunur (6, 141). Rus dillərinin bitmiş növünə rumın dilinin imperfekti yaxındır, o da bir növ bitməmiş hərəkəti göstərir; *Dimineața mă sculam devreme, mă înbrăcam repede, mîncam, luam autobuzul și plecăm la complexul sportiv* “Səhər tezdən durdum, tez geyindim, səhər yeməyini yedim, abtobusa mindim və sport kompleksinə getdim”. Əvvəl keçmiş zaman və ya plyuskvamperfekt keçmişdə hərəkəti göstərir. Bu hadisəyə roman qrupundakı dillərdə deyil, bir sıra Avropa dillərində rast gəlinir. İspan dilində plyuskvamperfekt keçmişdə bitmiş ifadəsinə xidmət edir, bununla belə, bu hərəkət və digər hərəkət arasında zaman intervalı qısa, eləcə də uzun ola bilər. İtalyan dilində əvvəl keçmiş zamanın iki növü vardır - *Trapassato prossimo* və *Trapassato remoto*. Bu növlər arasında prinsipial müxtəliflik çox deyil. İşlənməsinə gəlincə, müasir italyan dilində *Trapassato remoto* nadir hallarda və yalnız yazılı nitqdə işlənir. *Trapassato prossimo* zamanı daha çox istifadə olunur, o, tabeli cümlələrdə və müstəqil cümlələrdə rast gəlinir. Portəgiz dilində iki əvvəl keçmiş zaman mövcuddur, onlardan biri sadə, digəri isə köməkçi feillərin köməyi ilə mürəkkəb olanıdır. Uzaq keçmiş mürəkkəb zaman ispan *Plusquamperfecto* və italyan *Trapassato prossimo* imperfektə təsriflənən *ter*, habelə, *haber* köməkçi feili ilə əmələ gəlir.

İtalyan və qərbi roman dillərində gələcək zaman məsdərə əsaslanır. Latın dilində *abere* feili məsdərdən sonra qoyulurdu, sonradan o, feil sonluğuna çevrildi, məsələn: latın dilində *fabulare a(b)e*s qədim ispan dilində *fablarás* –a çevrildi. Portəgiz dilində bunu məsdər və *abere* obyekt əvəzlik tərəfindən parçalandığında görə bilirik, məsələn, *fablare te abemus* (hərfi: sizlə danışmaq üçün bizim var), *falar-te-emos* “biz sizinlə danışırıq”.

Gələcək zaman sonluqları qərbi roman dillərində məhduddur. Rumın, sardin və cənib italyan dilləri bu xüsusiyyəti paylaşmır. Rumın dilində gələcəyi ifadə etmək üçün indiki lazım formasından istifadə edilir, məsələn: o sə mergi “siz gedərsiniz”. Sardin dilində *debere* və məsdərdən istifadə edərək gələcək formaları qururlar, məsələn: *des faeddare* və ya *faeddare* “danışacaqlar”. Reteroman dialektində *vegnir* ad konstruksiyasından istifadə edilir, məsələn: *el vegn ad esser* “o olacaq” (11)

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, iber-roman dillərinin feil sisteminin formalaşması zamanı keçmiş zaman feili sifətinin “var” köməkçi ilə müştərək olaraq işlənməsi indiki Antepresente, gələcək Antefuturo və ya keçmiş Antecopreterito, eləcə də gələcək və keçmiş Antepospreteritodan əvvəl icra edilən hərəkətdən əvvəl baş verənləri ifadə edən zaman formalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. М.: Высшая школа, 2007, 453 с.
2. Абраменко Г.А. Итальянский язык. Трудности перевода. М.: Восток-Запад, 2009, 217 с.
3. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Соцэконом издат, 1937, 409 с.
4. Евсюков П.Н. Самоучитель португальского языка. М.: Межд. отн., 1972, 314 с.
5. Зайкова И.В., Пензев Е.П. К вопросу о диахроническом аспекте императива в испанском языке// Вестник ИргТу, № 5 (88), 2014, с. 231-235
6. Кузнецов А.Г. Формы выражения вида и времени в романских языках. Вестник КРСУ. 2012. Том 12. № 8, с. 141-146.

7. Миляева И.Н. О морфологических способах выражения темы презенса и темы перфекта в романских языках (на примере итальянского, старо провансальского и испанского языков// Вестник ТГУ, выпуск 10 (54), 2007, с. 25-30.
8. Миляева И.Н. О тенденции к утрате латинской темы перфекта в романских языках: тез. докл./ Степановские чтения. Москва, 2007, с. 168-170
9. J.Kabatek and Claus D. Pusch. The Romance languages. p.70-96, <http://www.rose.uzh.ch/dam/jcr:f143-b75e-0000-00003939b2e7/C77.pdf>.
10.http://uchebnikirus.com/documentovedenie/vstup_do_movoznavstva_kochergan_mp/gramatichni_kategoriyi.htm
11.<http://www.nativlang.com/romance-languages/grammar/verbs-tense.php>.

Açar sözlər: zaman, dil, kateqoriya, hərəkət, səciyyəvi xüsusiyyəti

Ключевые слова: время, язык, категория, действие, характерная черта

Key words: tense, language, category, action, characteristic feature

The use of tense category in Romance languages

Summary

The notion of "time" is the core of a person's interests not only from the beginning of his appearance on earth as a species, but also the main problem of every individual living here and now. This term has been discussed in the scientific community many times, mainly in the field of philosophy. We assume that the tense category in Romance languages isn't investigated, so we tried to reveal the main characteristics of these languages and investigate this category in this article.

Использование категории времени в романских языках

Резюме

Понятие «время» является ядром интересов человека не только с самого начала его появления на земле как вида, но и главной проблемой каждого человека, живущего здесь и сейчас. Этот термин много раз обсуждался в научном сообществе, в основном в области философии. Мы предполагаем, что категория времени в романских языках не исследована, поэтому попытались выявить основные характеристики этих языков и исследовать эту категорию в этой статье.

R/YÇİ: dos. S.Sadıgov